

*Osmanlı'nın Son Dönemi'nde Sanayileşme ve Modernleşme: Beykoz Örneği**

*Sibel KAYA KUŞTEMİR***

Doktora Öğrencisi, Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul

E-Mail: sibelkayakustemir@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0987-1876

Nurgün OKTİK

Prof. Dr., Maltepe Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İstanbul

E-Mail: nurgunoktik@maltepe.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4910-9464

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 01.12.2021 Kabul Tarihi / Accepted: 04.10.2022

ÖZ

KAYA KUŞTEMİR, Sibel; OKTİK, Nurgün, **Osmanlı'nın Son Dönemi'nde Sanayileşme ve Modernleşme: Beykoz Örneği**, CTAD, Yıl 18, Sayı 36 (Güz 2022), s. 697-727.

Tarih ve sosyoloji birlikte var olan iki alandır. Sosyoloji, tarihsel olgu ve olayların üzerinden bugünü çözümlerken, tarihsel gerçeklikleri yapısal değişim ve

* Bu makale künyesi verilen yüksek lisans tezinden üretilmiştir: Sibel Kaya Kuştemir, *Sosyal Değişme ve Modernleşme: Beykoz'da 1960 Yılından Günümüze Değişme ve Dinamikleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2017.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

dönüşümleri temel hareket noktası olarak ele alır. Buradan hareketle tarihsel akışı anlamak, sosyolojik yapıları anlamak için önemlidir. Bu makalede, bu iki akış doğrultusunda, tüm dünyayı etkileyen ve modern toplumun ana dönüşüm noktası olan Sanayi Devrimi sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişim ve sanayileşme çabalarına bakıldıktan sonra, sanayileşmede önemli bir yere sahip olan Beykoz'un 19. yüzyılda sanayileşme hareketlerindeki yeri ve önemine kısaca bakılacaktır. Buradan hareketle, makalenin ilk bölümünde, 19. yüzyılda Osmanlı'nın sanayileşme politikaları, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle iktisadi yapısında meydana gelen değişimlere değinilmiştir. İkinci bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme hareketinde önemli bir yere sahip olan Beykoz'da açılan sanayi kuruluşları özetlenmiştir. Ardından bu değişimin yeni Cumhuriyete nasıl aktarıldığı sergilenmiştir. Sonuç bölümünde de hem devletin hem de özel teşebbüslerin girişimleriyle açılan fabrikaların, tarihsel süreç içindeki varlığı ve yaratılan iş gücünün oluşturduğu plansız göç ve nüfus artışının Beykoz'da nasıl çarpık yapılaşmaya zemin hazırladığını gösterilmeye çalışılmıştır. Son dönemde, kentleşmeyle birlikte sanayinin kent dışına taşınması, fabrikalarda çalışan nüfusun gitmesiyle yeni bir göç dalgasına neden olarak yeniden yapısal değişimlere yol açmıştır. Beykoz, İstanbul'daki konumu gereği, işçi sınıfının yaşadığı homojen bir yapıdan kentli orta sınıfın yaşadığı heterojen bir yapıya dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Beykoz, sanayileşme, değişme, modernleşme.

ABSTRACT

KAYA KUŞTEMİR, Sibel; OKTİK, Nurgün, **Industrialization and Modernization in the Last Ottoman Era: The Case of Beykoz Settlement**, CTAD, Year 18, Issue 36 (Fall 2022), pp. 697-727.

History and sociology are two fields that exist together. While sociology analyzes the present through historical facts and events, it considers the historical realities, structural changes and transformations as the basic starting point. From this point of view, understanding the historical flow is important for understanding the sociological structures. In line with these two flows, after examining the change and industrialization efforts in the Ottoman Empire during the Industrialization Revolution, which affected the whole World and is the main transformation point of modern society, this article will briefly examine the place and importance of Beykoz, which had an important place in industrialization, in respect of the industrialization movements in the 19th century. Thus, the first section of the article discusses the industrialization policies of the Ottoman Empire and the changes that occurred in its economic structure due to the effects of the internal and external dynamics, in the 19th century. The second section summarizes the industrial enterprise inaugurated in Beykoz, which has an important place in the industrialization movement of the

Ottoman Empire. Then, it will show how this change was carried over from the Empire to the new Republic. In the conclusion section, it was sought to prove how the unplanned construction in Beykoz was a result of the existence, in the historical process, of the factories inaugurated by the initiatives of both the State and the private undertakings, and the unplanned migration and population growth rate formed with the created workforce. In the recent period, the transfer of the industry to the country upon the urbanization has caused a new migration wave with migration of the population working at the factories, thereby resulting again in the structural changes. Beykoz has transformed from a homogeneous structure where the working class lived, to a heterogeneous structure with an urban middle-class population, due to its location in Istanbul.

Keywords: Ottoman, Beykoz, industrialization, change, modernization.

Giriş

Bu makale, Osmanlı sanayileşmesinin yoğun olarak yaşandığı Beykoz'da kurulan ve sanayileşme sürecinin başladığı fabrikalar üzerinden Osmanlı'nın sanayileşme ve modernleşme sürecine ayna tutmayı amaçlamaktadır. İstanbul'un Beykoz yerleşimi, göçlerle birlikte oluşan nüfusunun Osmanlı Dönemi'nden günümüze dek bünyesinde barındırdığı çok kültürlü yapısını yansıtmakta; sanayileşmeyle aldığı ve sonrasında fabrikaların kapanmasıyla verdiği göçle oluşan sosyal dokusu Beykoz'un bugünkü sosyolojik yapısının temelini oluşturmaktadır. Makale, Beykoz'un yapısında oluşan dönemsel değişimleri ve Osmanlı'nın sanayileşme süreciyle başlayan değişim ve dönüşümlerin etkilerini anlama ve açıklama bakımından önem taşımaktadır. Beykoz yerleşimi örneğine odaklanmadan önce Osmanlı'da sanayileşme ve modernleşmenin gelişimi üzerine genel bir çerçeve çizmek konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Osmanlı'da Sanayileşme ve Modernleşme

Hobsbawn, Fransız Devrimi (1789-1799) ve çağdaşı olan Sanayi Devrimi'nin (1763-1830), insanlık tarihindeki en büyük derin ve köklü dönüşümleri oluşturduğunu ileri sürer. Fransa'da meydana gelen ve siyasal bir nitelik taşıyan Fransız Devrimi ile eş zamanlı olarak Britanya'da ortaya çıkan ve daha çok endüstriyel bir nitelik taşıyan İngiliz Sanayi Devrimi birbirlerinden farklılık göstermelerine rağmen, etki alanlarının yoğunluğu ve bu yoğunluğun yansımalarından doğan toplumsal, siyasal ve ekonomik sonuçlarıyla tüm dünyanın değişime ve dönüşüme uğradığı birbirleriyle iç içe geçmiş tek süreç niteliği taşımaktadır. Bu anlamda bu çifte devrim, endüstri olarak kapitalist endüstrinin; genel olarak özgürlük ve eşitlikten ziyade orta sınıfın ya da liberal burjuva toplumunun; modern ekonominin veya modern devletin değil,

merkezinde birbirine komşu ve rakip olan devletlerin ve ekonomilerinin hem zaferi hem de köklü ve radikal bir dönüşümdür.¹

Ancak, Dobb'un ifade ettiği gibi kapitalizm, tarihsel gelişimi içinde çok daha öncesinden beri kendinden önceki sınıflı toplum (feodalizm) biçiminden kapitalizme geçişi ve önceki üretim sürecindeki emeğin, ücretli emeğe dönüşmesi bütün olarak sistem içinde büyüme dönemleri ile uyumlu olarak sürmüştür.² De Landa'ya göre, insanlık tarihi düz bir çizgi doğrultusunda ilerlememiş çatalanmalar halinde devam etmiş ve her çatalanma farklı durumları ve halleri mümkün kılmıştır. Bu çatalanmalar gerçeklik kazandıklarında bir arada ve birbirleriyle etkileşim içinde bulunmuşlardır.³ Dünya tarihinde her ülkede zaman ve mekâna göre farklı değişkenler toplumların farklılaşmasını sağlarlar. Modern kapitalist sistem olarak betimlenen düzen, 1830'lardan itibaren İngiltere endüstrisine egemen olmaya ve genellemeye başlamıştır. Hızla büyüyen proletarya sınıfı, toprağın özel mülkiyete geçmesi, feodalitenin yerini fabrika üretimi ve kent soylulara bırakması, yeni sınıfın kırsaldan koparak kent nüfusunun artışına sebep olması ve sürekli büyüyen sermayenin yatırımları ile emek gücünü genişletmesi yeni sistemin oluşmasını sağlamıştır.⁴

Bu sebepten endüstrileşme kavramı, endüstri öncesi ya da endüstrileşmemiş bir toplumdaki, öncelikle imalata dayalı bir topluma doğru gerçekleşen uzun erimli bir değişim sürecine karşılık gelmektedir. Bu yüzden endüstrileşme, modernleşme sürecinin belki de en önemli boyutudur.⁵ Modernleşme, geleneksel yapıdan modern toplumsal yapıya geçiş süreci olup, bir anlamda tüm yapısal değişimleri kapsamaktadır. Bu süreç içerisinde geleneksel toplumlardaki kurumlar, değerler, ilişkiler çağdaş toplumlardaki gibi özellikler kazanmaya başlarlar. Sosyal ve kültürel sistemin sentezi olan toplum, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle sürekli bir değişim içinde bulunur.⁶ Dolayısıyla sanayi toplumu, sürekli

¹ Eric Hobsbawm, *"Devrim Çağı"*, 7. Baskı, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 10.

² Maurice Dobb, *"Kapitalizmin Dünü ve Bugünü"*, 2. Baskı, Çev. Feyza Kantur, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 57.

³ Manuel De Landa, *"Çizgisel Olmayan Tarih"*, 2. Baskı, Çev. Ebru Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 14.

⁴ Dobb, *age.*, s. 57.

⁵ Anthony Giddens & Philip W. Sutton, *"Sosyolojide Temel Kavramlar"*, 4. Baskı, Çev. Ali Esgin, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2014, s. 104.

⁶ Nurgün Oktik, *"Dünden Bugüne Yalçınkavak'ta Sosyal Yaşam Projesi"*, Muğla Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2007, s. 35.

gelişme ve büyümeyle var olabilen ve buna dayanabilen tek toplumdur.⁷ Bu gelişme ve değişme bir yerde modernleşmenin tanımı olarak kabul edilebilir. Modernleşme ucu açık bir süreç olmasına rağmen, bu gün bildiğimiz modernleşmenin kökeni Avrupa'yı sarsan iki büyük devrimin sonucudur. Bu iki büyük devrim sanayileşme süreciyle birlikte değer sisteminin değişmesini beraberinde getirmiştir.⁸

Sanayileşme süreci İngiltere'nin yanı sıra Avrupa'da sanayileşme ve kırsaldan kentlere göçü ve kentleşmenin hızlanmasını ve yeni toplumsal ilişkilerin oluşmasını sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu da 19. yüzyıldan itibaren eğitim ve ticarete batıya bağımlı bir değişim yaşarken sanayileşmeye tüketici olarak eklenmiştir.⁹

15. ve 16. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu en parlak çağını yaşamış, 17. yüzyılda duraklama döneminin ardından, 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren değişme ve modernleşme anlamında yükselişe geçtiği bir yüzyıl olmuştur.¹⁰ Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde kendi uygarlığını Batı'nınkinden üstün saymış, Batı'nın bir model olarak izlenmesini sorun olarak dahi görmemiştir. Ne var ki önce yönetiminin bozulduğunu ve ardından da Batının askerî üstünlüğü karşısında, imparatorluğun gerilemeye başladığı görünür olmuştur.¹¹ Osmanlı İmparatorluğu, Batı Avrupa'nın dinamik ve yaratıcı olan dünya ekonomisi tarafından kuşatıldığının ve gücünün zayıfladığının farkına varmıştır.¹² Sanayileşen Batı'nın karşısında Osmanlı imparatorluğu, çözümünü Batı ülkelerinin ilerlemelerine ayak uydurmakta bulmuştur.¹³ Sorunun çözümü için sanayileşmenin yanı sıra daha köklü reformlar, siyasal ve sosyoekonomik yapısal değişikliklerle gerçekleştirilebileceği anlaşılmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu, Batılılaşma'nın sadece elit sınıf için lüks tüketim malları ithal etmekten ibaret olmadığı anlayışını terk etmiş, gerçek Batılılaşmanın toplumu

⁷ Ernest Gellner, "*Uluslar ve Ulusçuluk*", 3. Baskı, Çev. Büşra Ersanlı – Günay Göksu Özdoğan, Hil Yayın, İstanbul, 2018, s. 97.

⁸ Gordon Marshall, "*Sosyoloji Sözlüğü*", Çev. Osman Akınhay – Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 136.

⁹ Çağlar Keyder *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 17

¹⁰ Tanıl Bora, "*Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*", 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 23.

¹¹ Şerif Mardin, "*Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*", 24. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 10.

¹² Feroz Ahmad, "*Modern Türkiye'nin Oluşumu*", 16. Baskı, Çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, Ankara, 2017, s. 34.

¹³ Zeynep Şen, "*Yıldız Çini Fabrika-i Hümayun-u ve Yıldız Porselenleri*", Diploma Çalışması Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2019, s. 43.

yeniden yapılandırma, bu temelde de yeni bir devlet kurma düşüncesi olduğunu görmüştür.¹⁴

Mardin'in de belirttiği gibi, 19. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu, batılılaşmanın yalnızca askerî kuruluşlar sayesinde mümkün olmayacağı, bunları ayakta tutan mali kaynakların ve vergi toplama sisteminin de oluşturulması gerektiği kanaatine varmış ve bir dönüm noktasına ulaşmıştır.¹⁵ Demokratik ihlalleri bertaraf etmek adına âyanla merkez arasındaki ilişkileri düzenleyen, vergi adaletinin belirlenmesi ilkesine dayalı olarak devletin dışa karşı bağımsızlığını koruma amaçlı “Sened-i İttifak” (1808) adını taşıyan bir belge düzenlenmiştir. Ancak, sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'nun âyanları hizaya getirmede uyguladığı ıslahatlar yetersiz kalınca ve yaşanan savaşların yarattığı ekonomik buhranlar neticesinde devleti güçlendireceği düşüncesiyle ıslahat adı altında İngilizlerle Avrupa'nın desteğini alabileceği Baltalimanı Sözleşmesi imzalanmıştır.¹⁶ Osmanlı İmparatorluğu, bu ticaret sözleşmesiyle, mevcut yapıları ortadan kaldırıp, Osmanlı tüccar ve zanaatkarlarını Avrupalı rakiplerine karşı korumak için yeni toplumsal ve ekonomik yapılar kurmayı hedeflemiştir.¹⁷ Ne var ki, bu hedefler İngiltere'nin teknolojik mallarının bir dizi ticaret kısıtlamaları olmaksızın Osmanlı İmparatorluğu'na girmesinin önünü açmıştır. Aynı zamanda, sözde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik sağlayacağı düşünülen bu dönemde yapılan ıslahatlar, aslında Hıristiyanların ekonomik güç elde etmelerine olanak sağlamış ve küçük esnaftan oluşan Osmanlı Müslüman orta sınıfını da ortadan kaldırmıştır.¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu, yaptığı bu reformlarla bir anlamda merkezî hükûmetin yukarıdan aşağıya doğru modernizasyon sürecini oluşturmuş; devletin ekonomisini uluslararası pazarlara açarak, kapitalizmin yolunu açarak büyümesini sağlamıştır.¹⁹

19. yüzyılın ilk yarısında 1839 yılında Tanzimat'ın ilanıyla yeni bir dönemin kapıları açılmış, modernleşme ve yenileşme bağlamında köklü reform hareketleri ve yeni düzenlemeler hayata geçmiştir.²⁰ Yenileşme adı altında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nin, Batılılaşma'ya, çağa uygun

¹⁴ Ahmad, *age.*, s. 35

¹⁵ Mardin, *age.*, s. 11.

¹⁶ Sina Akşin, “*Kısa Türkiye Tarihi*”, 25. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018, s. 26.

¹⁷ Ahmad, *age.*, s. 39

¹⁸ Kemal Karpat, “*Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristic*”, First Printing, The University of Wisconsin Press, England, 1985, p. 95.

¹⁹ İlhan Tekeli, “The Story of İstanbul's Modernisation”, *Architectural Design*, Cilt 80, Sayı 1, 2010, s. 34.

²⁰ Niyazi Berkes, “*Türkiye'de Çağdaşlaşma*”, 22. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 213.

modernleşmeye ve aynı zamanda insan haklarına, hukuk devletine, özgürlük ve demokrasiye doğru attığı bir adım olmuş²¹ ve bu kararname ile mülkiyet hakları, bireyin yasal hakları ve eşitliği güvence altına alınmış, sermaye birikim süreçleri harekete geçirilmiştir.²² Bu dönemde Osmanlı Devleti, mali, idari ve ticari yapısını, Batı Avrupa ülkeleri ile entegrasyon düşüncesiyle sanayi kuruluşları kurma fikrini hayata geçirmiştir. Bu koşulları sağlamak adına, devlet teşebbüslerinin öncüsü durumunda bir iktisadi oluşum ortaya koyma fikri cazip gelmiştir. 1840'lı yıllarda bu iktisadi oluşumu Fabrika-i Hümayunlar (devlet eliyle kurulan fabrikalarla) ile yapma kararı alınmış ve Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde özellikle İstanbul ve çevresinde sanayi kuruluşlarının yatırımlarına başlanmıştır. Dahası, 1850 yılında Batılılaşma hareketi çerçevesinde kabul edilen “Kanunname-i Ticaret” ile Türk ticaret dünyasının Batı ile bütünleşmesini sağlanmasında önemli rol oynayan hamlelerden biri olmuştur.²³

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da özellikle ithalatın ana limanı olan İstanbul'da kurulan merkezler aracılığıyla ortaya çıkan sosyoekonomik ve sosyo-politik dönüşümün merkezi haline gelerek Avrupa'nın hâkim olduğu bir dönem olmuştur. Nitekim bu dönemde 1838 yılında İngiltere ile yapılan ticari antlaşmalar, 1856'daki Kırım Savaşı, Paris Antlaşması ve özellikle 1856 Islahat Fermanı, Osmanlı Devleti'nde Avrupa etkisinin artmasının yolunu açmış ve dolaylı olarak Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan (Rum-Ermeni-Yahudi) bir orta sınıfın gelişimi ortaya çıkararak, devletin sosyal ve ekonomik yükselişi kolaylaşmıştır.²⁴ Sanayi alanında devrim yaratacak ilk girişimlerse bu dönemde kendini göstermiştir. Askerî üniformaların üretimi için öncelikle Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin en yeni tekniklerini kullanan devlet fabrikalarının kurulması gerektiği anlaşılmış²⁵ ve Osmanlı'nın geleneksel üretim usulüne, Batı'daki üretim usullerinin üstünlüğünün anlaşılmasıyla²⁶ 1855 yılından itibaren ticarete imtiyaz ve tekelleşmeye dayalı gedik usulü sistemini yavaş yavaş kaldırmaya başlamıştır. 1860 yılında “Islah-ı Sanayi Komisyonu” kurulmuş, esnafın şirketler halinde

²¹ Akşin, *age.*, s. 23.

²² Tekeli, *agm.*, s. 34.

²³ Oktay Güvemli – Batuhan Güvemli, “Türk Ticaret Kanunlarının Türk Muhasebe Düşüncesinin Gelişmesindeki Etkileri”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 8, 2015, s. 26.

²⁴ Karpat, *age.*, s. 95.

²⁵ Önder Küçükerman, “Geleneksel Türk Dericilik Sanayisinden Sanayi Devrimine Geçişin Boğazici'ndeki Temsiliisi: Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası”, 1. Baskı, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 99

²⁶ Rıfat Önsoy, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 1984, s. 6.

birleştirilmesiyle yeni bir özel sektör yaratma çabalarına girilmiştir.²⁷ Devletin bu uygulamalarının etkisiyle girişimciliğin banka ve şirketler biçiminde ortaya çıkması 1860'lı yıllarda daha da belirginleşmiştir. Osmanlı ekonomisini oluşturan İstanbul'un şehir merkezi, çarşı ve pazarları, limanları kapitalist çıkarlarla dünya ekonomisine bağlanırken, liman kentlerinin merkezindeki bankalar, sigorta şirketleri ve ticari birimler kurulmuştur. Tüm bu ekonomik gelişmeler, İstanbul'un merkezinde ve çevresinde yeni altyapıların uygulanmasını gerektirmiştir. Modernleşmenin bir sonucu olarak, devlet kurumlarının ve bürokrasinin oluşumuna paralel olarak, devlet daireleri kurulmuş, bu da genişleyerek işlevlerinin çeşitlenmesine ve geleneksel ve modern alanların daha da farklılaşmasına neden olmuştur.²⁸

Batı ile rekabette devlet ekonomisinin iyileştirilmesi amacıyla 1860'ların başından itibaren, daha çok özel teşebbüse ağırlık verilmiş ve bir takım yeni tedbirler alınmıştır. Bu şirketleşme hareketi ile özel teşebbüsler gerek devlete gerekse küçük sanayi girişimcilerine geniş imkânlar ve imtiyazlar getirmiştir. Şirketlerin kurulmasına²⁹ fabrika ve imalathanelerin yaygınlaştırılıp çoğaltılmasına, faaliyetlerini devam ettirmelerine ve benzeri fabrika kurmak isteyen girişimcileri teşvik etme amaçlanmıştır.³⁰ Batı'dan hammadde, makine, usta ve teknik adamlara kadar her türlü ekipman ve işgücü getirtilerek fabrikalar kurulmaya devam edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin sanayileşme hareketleri hız kazanmıştır. Atölye üretiminden fabrikalaşmaya geçişte, devlet bir yandan kendi yatırımlarını yaparken diğer yandan özel teşebbüsleri destekleyip her türlü kolaylık ve teşvik sağlayarak, çeşitli makinelerin, aletlerin kullanıldığı kumaş, yün, ipek, porselen, kâğıt fabrikaları ile devletin ve ordunun ihtiyaçlarına yönelik yeni fabrikaların açılmasına öncülük etmiştir.³¹

Bu gelişmelere paralel olarak, ellerinde Osmanlı tahvilleri bulunan Batılı yatırımcıların haklarını korumak adına 1875 yılında "Duyun-i Umumiye" idaresi kurulmuştur.³² Modernleşme sürecinin devamı niteliğinde olan Kanun-i Esasi'nin 1876 yılında kabulüyle de devletin doğrudan doğruya fabrikalar

²⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46, 2009, s. 56.

²⁸ Tekeli, agm., s. 34.

²⁹ Önsoy, agm., s. 9.

³⁰ Fatih Damlıbağ, *Osmanlı Devleti'nde Porselen ve Çini Fabrikaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul, 2011, s. 16.

³¹ Nurşen Özkul Fındık, "Son Dönem Osmanlı Cam İmalatı Sektörünün Oluşumu ve Avrupa Etkisi", *Dini Araştırmalar*, Cilt 10, Sayı 28, 2007, s. 169.

³² Çağlar Keyder, *"Türkiye'de Devlet ve Sınıflar"*, 21. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 55.

kurması devam etmiştir. Devlet eliyle kurulan fabrikaların karlı teşebbüsler haline gelince de 1880 yılından başlayarak planlı bir şekilde yerli ve yabancı özel teşebbüslere devredilmiştir.³³

19. yüzyıl Batı'nın mamul mal ve özellikle de mali sermaye (finans kapital) ihraç ederek büyük karlar elde etme siyasetini benimsediği bir dönem olmuştur. Sermayenin kıt, ücretlerin düşük, hammaddenin bol ve ucuz olduğu merkezîyetçi bir idareye sahip Osmanlı Devleti, Batı'nın benimsediği mali sermaye ihracı için oldukça elverişli bir pay oluşturmuştur. Batı'nın ilk olarak Kırım Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ne borç (istikrarsız) sermayesi olarak girmesi ve ardından Duyun-i Umumiye İdaresi ile Avrupa sermayesinin Osmanlı Devleti'nin gelir kaynağı olan bazı vergilere el koymaları, 1881 yılında “Muharrem Kararnamesinin” yürürlüğe girmesi ile Avrupa sermayesinin Osmanlı Devleti'ne borç ile değil yatırım olarak gelmesi teşvik edilmiştir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'ne akmaya başlayan Avrupa sermayesi ile ülkenin iktisadi, siyasi ve sosyal yapısında köklü değişimler yaşanmış olup Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın kapitalist sistemine entegrasyonu tamamlanmıştır.³⁴ Zürcher'in de belirttiği gibi, Muharrem Kararnamesi Osmanlı Devleti'nin finansal açıdan Batı tarafından kontrol edilmesini beraberinde getirmiştir.³⁵

Tüm bu değişmeler ışığında, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı sanayisinde; gelişme, parasallaşma, kurumsallaşma, ulaşım ve iletişim araçlarının etkinleşmesi, pazara yönelik imalat sektörünün ilk filizlerini vermesine neden olmuştur. İmalat atölyeleri, dokumacılık, debbağcılık gibi alt sektörlerde gelecek vaat eden bir açılım sağlanmıştır.³⁶ 20. yüzyılın ilk yarısında, “İslah-ı Sanayi Komisyonu” (1860) devamı niteliğinde olan “Teşvik-i Sanayi Kanunu” (1913) çıkarılmıştır. Bu kanunla, Türk toplumunun kapitalistleşmesine katkıda bulunmak üzere, sanayi yatırımlarını özendirmek için özel teşebbüslere geniş imtiyaz ve teşvikler sağlamak amaçlanmıştır.³⁷ Dolayısıyla 1914 yılına kadar Almanya ve İngiltere başta olmak üzere yabancı sermaye yatırımının hem miktarı artmış hem de kamu sektörünün yanında özel sektöre de yönelmeye

³³ Doğan Avcıoğlu, *“Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın”*, 10. Baskı, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1976, s. 90.

³⁴ Bayram Kodaman, “Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğuna Giriş Vasıtaları (1838-1914)”, *Millî Kültür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 1980, s. 29.

³⁵ Erik-Jan Zürcher, *“Modernleşen Türkiye'nin Tarihi”* İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 75-78.

³⁶ Zafer Toprak, *“Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, 1986, s. 11.

³⁷ Akşin, *age.*, s. 98.

başlanmıştır.³⁸ Tüm bu ekonomik gelişmeler çerçevesinde, 18. yüzyılın ilk yarısından başlayıp 19. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen zamanda Avrupa'nın hâkim olduğu Osmanlı Devleti'nin, ekonomik, sosyal ve fiziksel olarak dönüşüme uğradığı yıllar olarak bilinmektedir. Bu yıllarda yaşanan gelişmelere paralel olarak sanayi ve kapitalizmin ana merkezi olarak bilinen İstanbul'un tahmini nüfusu 1794'te 476.000'e, 1829'te 359.000'e, 1864-1875 yılları arasında 490.000'den 796.000'e kademeli olarak ulaşmıştır. 1877'de 606.000'den 722.000'e, 1884'te 895.000'e, 1896 ve 1897 yılları arasında 1.116.946'e, 1901'de 1.159.000'e ve son olarak 1914 ve 1916 yılları arasında 1.600.000'e ulaşmıştır.³⁹ Buradan hareketle bir yüz yıl gibi bir süreçte kentin nüfusu dört kat artış göstererek bir sanayi kenti olmada gerekli olan işgücü potansiyeline hazır olmuştur.

Özetlemek gerekirse, 19. yüzyılda Batı'da, özellikle İngiltere'de yaşanan sanayileşme, kentleşme ve sınıfların ortaya çıkmasıyla birlikte yeni bir yapılanmaya girerken Osmanlı Devleti bu değişimleri doğrudan doğruya yaşayamamıştır. Osmanlı Devleti'ndeki kapitalist gelişme bürokrasisi, küçük köylülük ilişkisiyle gelişmeye çalışmışsa da tüccar sınıfın gelişimi Batılı ülkelerdeki gibi sanayileşme ve dolayısıyla da proleterleşmeyi getirmemiştir.⁴⁰ Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin sanayi devrimi yapmaya yetecek birikmiş bir sermayesinin (kaynakları) bulunmaması, kendi sanayi ürünlerini satabilecek iç ve dış pazarının bulunmayışı, teknik bilgi ve beceri anlamında dışa bağımlı olduğu bir ortamda iktisadi anlamda gelişmişliği sınırlı kalmıştır. Bu anlamda Osmanlı Devleti, kullandığı ticaret ve sanayi ürünleri ile kapitalizmin bir pazarı olmaya devam etmiş ve Batıya bağımlı bir değişim yaşanılması kaçınılmaz olmuştur. Cumhuriyet'e aktarılan ise kapitalist yolla gelişmeye uygun olmayan bir ekonomik yapı ve bu ekonomi ile sanayileşmiş ülkelerle olan ilişkisi ticaret, bankacılık ve yatırımlarla sınırlı kalmıştır.⁴¹ Tekeli'ye göre, Cumhuriyetin Osmanlıdan devraldığı sanayisi, kendi içindeki, kendi kendini finansman kapasitesi ve ticaret sektöründen artık transferi sanayinin hızla büyüyen sermaye talebini karşılamaya yeterli değildi. Bu şartlar altında özel sektör, yatırım kapasitesini arttırmak için yeni organizasyonlar ve kaynaklar yaratma yoluna gitmiştir. Cumhuriyet döneminde de sanayi girişimleri, sanayi sermayesiyle bankacılık ve ticareti bir araya getirerek holding şirketleri biçiminde yeniden

³⁸ Kodaman, agm., s. 30.

³⁹ Karpat, *age.*, s. 103.

⁴⁰ Nurgün Oktik, "*Gelişme Sosyolojisi: Türkiye'de Gelişme ve Dinamikleri*", Atatürk Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yayını, Erzurum, 2020, s. 284.

⁴¹ İdris Küçükömer, "*Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma 1-2*". Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2021, s. 171.

örgütlenmiş ve bu şekilde büyük sanayi girişimleri, başka yerlerden yaratılan kaynakları kullanma ve hızlı bir büyüme olanağı elde etmişlerdir. Bu yeni örgütlenme biçimi, özel sektör sanayi yatırımlarının artmasına olanak vermiştir.⁴²

Beykoz'un Yapısı ve Sanayileşme Süreci

Yapı çalışmaları, genel olarak var olan bir formun betimlenmesi ve bu betimleme sonucunda ortaya çıkan bir çözümleme olup, sosyal ve ekonomik süreçlerin saptanması olarak açıklanabilir. Sosyolojide bir köy, kasaba ve kentle ilgili yapı çalışmaları, genel olarak, yapıyı betimlemek ya da köy/kasaba/kentle ilgili sorunları saptamak, çözümlemek amacıyla yapılır. Bu çalışmaların tümünde de izlenecek ana yol toplumsal ve ekonomik süreçleri kavramak olarak değerlendirilebilir. Köy, belde, mahalle gibi küçük yerleşimlerle ilgili araştırmalarla geçmişini anlamak bugünü çözümlemek için önemlidir. Özellikle, sosyal değişim çalışmaları içinde, hızlı değişimin yaşandığı ülkemizde belde monografileri ve yapı çözümlemelerinin tarihsel kökenlerini araştırmak sosyal değişim ve dönüşümü gözlemlemek açısından önemli çalışmalardır.⁴³

Bu temelden hareketle, Sanayi Devrimi'nin başlamasına paralel olarak 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Dönemi'ndeki sanayileşme hareketleri içerisinde Beykoz coğrafi yapısı nedeniyle önemli bir bölge olmuştur. Sanayileşmenin çekirdeğini oluşturan su değirmenleri ve özellikle akarsuya duyulan ihtiyaç nedeniyle bu anlamda sanayinin kalbi niteliğini taşımıştır. Bu değirmenler zaman içerisinde yerlerini birer birer kâğıt, deri, cam, çuha, tuğla, mum vb. sınai ürünler imal eden atölye ve fabrikalara bırakmıştır.⁴⁴ 19. yüzyıl değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir yüzyıl olarak, Beykoz özelinde de kendini hissettirmiştir. Sanayi başta olmak üzere toplumsal ve kültürel alanlarda büyük atılımlar yapılmıştır. Özellikle sanayi alanında devrim yaratacak ilk girişimlerse bu dönemde kendini göstermiştir.⁴⁵ Devlet tarafından kurulan *Fabrika-i Hümayunlar* sayesinde gerek devlet eliyle ve gerekse de özel teşebbüslerin girişimiyle atölyeler ve fabrikalar kurulmuştur. Ağırıklı olarak; baruthane, kâğıthane, debbağhane, fes imalatı, dokuma ve halat, askerî elbise dikimi, asker matarası yapımı, askerî kundura, dikimhane ve saraçhane, tulumba,

⁴² İlhan Tekeli, “*Sanayi Toplumu için Sanayi Yazıları*”, 1. Baskı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 250.

⁴³ Nurgün Oktik, “*Kentsel Yapı Araştırmalarında Metodolojik Arayış, Muğla Örneği*”, Kentsel Yapı Araştırmaları Sempozyum Kitabı, Pamukkale Üniversitesi, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara, 2009, s. 258.

⁴⁴ Ali Bilir, “*Çeşmibülbüle Gizlenmiş Abıhayat Beykoz*”, Kitabevi Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 36.

⁴⁵ Küçükerman, *age.*, s. 99.

mum, çini ve porselen, cam ve şişe fabrikası, un fabrikaları, tuğla ve kiremit fabrikaları, gaz depoları gibi atölye ve fabrikalar kurulmuştur. Bu anlamda Beykoz'un sanayi ile buluşması Osmanlı Devleti'nde III. Selim'in (1789-1807) son dönemiyle başlayıp, II. Mahmud (1808-1839) ve Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) ile devam etmiştir.⁴⁶ Beykoz imalathane ve fabrikalarla beraber zaman içerisinde bir Boğaziçi köyünden bir işçi semti hüviyetine kavuşarak, kendi dinamiklerinin temelini oluşturmuştur. Fabrikaların yarattığı üretim ve istihdam gücü, Beykoz'un ekonomik anlamda gelişmesinde önemli bir kilometre taşı olmuştur. Beykoz sanayileşmenin yarattığı işgücü ve istihdam olanakları nedeniyle 19. yüzyıldan itibaren göç alan bir yerleşim yeridir. Burada oluşan fabrikalara bakmak, Türkiye'nin sanayileşme tarihi açısından önemlidir.

Beykoz Çuha (Çuka) ve Kilim Fabrikası

Osmanlı İmparatorluğu'nda, tüm sanayileşme süreçlerinde olduğu gibi, tarım dışı üretimde tekstil ilk sırada yer almaktadır. Özellikle yünlü ve pamuklu dokumanın, başı çektiği tekstil üretiminin önemi İmparatorluk tarihi boyunca sürdürmüştür. Devlet, askerî yünlü giyecek (çuha veya çuka) ihtiyacını başlangıçta yerli ve küçük üreticilerden karşılamış, bunların yetersiz kalması üzerine gerekli yünlü ihtiyacı ithal ederek temin etme yoluna gitmiş fakat yüksek maliyetten dolayı üretimin ülke dâhilinde kurulacak manifaktürler tarafından yapılmasını kararlaştırmıştır. Bu anlamda ilk girişim 19. yüzyılın hemen başında III. Selim Dönemi'nde (1789-1807), devletin askerî giyim ihtiyacını (battaniye, palto, vb.) karşılamak amacıyla 1805 yılında *Beykoz Çuha Fabrikası* kurulmuştur.⁴⁷ Fabrikanın üretim yapması için gerekli olan makine ve teçhizatların Avrupa'dan ithal edilmesiyle birlikte⁴⁸ işgücü olarak da yerli ustaların yanı sıra yabancı ustalardan da faydalanılmış ancak teknik donanım ve bilgi anlamında dışa bağımlılık devam etmiştir. Tüm bu çabalara rağmen, III. Selim'in 1807 yılında tahttan indirilmesiyle devlet desteğini kaybeden fabrika⁴⁹ hızlı bir çöküş sürecine girmiş; Avrupa rekabeti karşısında gerileyerek faaliyetini

⁴⁶ Rıfat Günalan, "Osmanlı Belgelerinde Beykoz", Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 42.

⁴⁷ Mustafa Kurt – Kemalettin Kuzucu vd., "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşme Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 40, 2016, s. 255.

⁴⁸ İbrahim Enes Özkan, "19. Yüzyıl Başlarında Bir Fabrika Örneği Olarak Beykoz Çuha Fabrikası", Beykoz Sempozyumu Tebliğ Özetleri, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 45.

⁴⁹ Kurt – Kuzucu vd., agm., s. 255.

sürdürememiştir.⁵⁰ Beykoz Çuha Fabrikası, hammadde teminine ilişkin sıkıntılardan ve üretimin verimsizliğinden dolayı⁵¹ başarılı bir şekilde işletilemeyerek kapatılan bir girişim olarak kalmıştır.⁵² Bu fabrikanın, yine aynı tarihte tesis edilen Kâğıt Fabrikası'yla birlikte, sonraki dönemlerde yapılacak olan fabrikalar için bir çekirdek mahiyetinde olduğu düşünülebilir. Sınai üretimin çoğunlukla küçük ölçekli atölyelerde zanaat erbabı tarafından sürdürüldüğü Osmanlı'da bu fabrikalardan elde edilen deneyim ve miras kalan yönetim anlayışı Tanzimat Döneminde kurulacak olan fabrikalar için önem arz etmiştir.⁵³

Beykoz Kâğıt Fabrikası

Osmanlı Devleti'ndeki kâğıt ihtiyacı, 16. yüzyıla kadar Doğudan (Şam, İran, Hint, Türkistan, Çin), 17. ve 18. yüzyılda Batı'dan (İtalya ve Fransa'dan) ithal edilerek karşılanmıştır.⁵⁴ 19. yüzyıldan itibaren piyasaya, İngiliz ve Hollanda kağıtları sürülmeye başlanmış dışa bağımlılık devam etmiştir.⁵⁵ Beykoz Kâğıt Fabrikası, Beykoz Çuha (Çuka) Fabrikası'ndan bir yıl önce 1804 yılında III. Selim Dönemi'nde (1789-1807) inşa edilmiştir. İstanbul'un çeşitli yerlerinde yapılan etütler sonucu aranan özellikler (akarsu) bakımından Beykoz mevki bir sanayi alanı olarak uygun görülmüş, bir un değirmeninin akar suyunun satın alınmasıyla inşa edilmiştir.⁵⁶ Darphane sermayesiyle İngiltere ve Hollanda kâğıdı ayarında imalatın hedeflendiği bu fabrikada, devlet dairelerinin, yeni kurulan matbaaların ve ordunun ihtiyacı olan kâğıdın buradan karşılanması düşünülmüştür.⁵⁷ Ancak, ilerleyen süreçte yabancı kâğıtların, Osmanlı piyasasındaki varlığı nedeniyle, fabrika rekabet konusunda önemli sorunlar yaşamış; fabrikada üretilen kâğıtlarda, belirli bir kalite düzeyine ulaşamamış, ülkenin ihtiyacını karşılayacak boyutta üretim yapılamamıştır. Bunun için devlet tarafından başlangıçtaki kadar destek bulamayan fabrika, yerli halktan da gereği

⁵⁰ Seyitdanlıoğlu, agm., s. 56.

⁵¹ Özkan, agm., s. 45.

⁵² Kurt – Kuzucu vd., agm., s. 258.

⁵³ Özkan, agm., s. 46.

⁵⁴ Murat Belge – Fahri Aral, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 1681.

⁵⁵ Osman Ersoy, Kâğıt, *Türkiye İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s. 165.

⁵⁶ Küçükerman, *age.*, s. 94.

⁵⁷ Ersoy, *age.*, s. 165.

kadar talep desteği alamamıştır.⁵⁸ Tüm bu olumsuz gelişmelere ek olarak, yeni teknolojiye ayak uyduramayan fabrika, Batı'da kâğıt fiyatlarının ani düşüşü karşısında rekabet gücünü yitirmiş, veresiye sattığı kâğıtların parasını tahsil edemediği ve Darphane'den aldığı borcu ödeyemediği için 1832'de kapanmıştır.⁵⁹ *Beykoz Kâğıt Fabrikası*, Osmanlı Devleti'nin bu alandaki en başarılı ve en uzun ömürlü girişimlerinden biri olup 28 yıl faaliyetini sürdürmüştür.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nde, Avrupa rekabetinin çok şiddetli hissedildiği kâğıt sektöründe, yerel bir girişimin piyasada kendisine yer edinme çabasıyla 1893 yılında *Hamidiye Kâğıt Fabrikası* kurulmuştur. Fabrikanın kurucusu Serkurena Osman Bey, İstanbul Beykoz'da kâğıt üretmek üzere devletten talep ettiği arazi tahsisi ve 50 yıl yıllık özel bir imtiyaz kapsamında, yap-işlet-devret modeliyle fabrikayı kurmuş ve üretime geçmiştir. Bu alandaki en büyük sıkıntılardan biri, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki serbest dış ticarete geniş olanaklar tanıyan 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Anlaşması'nın varlığı ve kapitülasyonlardır.⁶¹ Osmanlı-İngiliz ortaklığıyla kurulan fabrikanın, İngiliz ortak Masson Scott Firması ile Hamidiye Şirketi arasında yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle üretim süreci yalnızca yedi ay gibi kısa bir zaman sürmüştür. Fabrikanın üretim süreci kesintiye uğramış, bu süreç 1912 yılına kadar sürüncemede kalmıştır. Bu sırada patlak veren 1. Dünya Savaşı (1914-1918) sebebiyle İngiliz mühendisler ülkelerine dönmüş, fabrika da savaşı kazanan rakip devletler tarafından dağıtılmıştır.⁶² Nitekim, Osmanlı Devleti'nin en önemli kâğıt ihtiyacının karşılanması amacıyla büyük masraflarla kurulmuş olan Beykoz Hamidiye Kâğıt Fabrikası, kamu alım desteğine rağmen başarısız bir girişim olarak tarihte yerini almıştır.⁶³ Sonuç olarak, Osmanlı'nın uzun vadede kâğıt bakımından dışa bağımlılığı devam etmiştir. Yerli kâğıt üretimi yönündeki girişimler ise özellikle rekabet şartlarının tümüyle olumsuz oluşu bu süreci yeteri kadar besleyememiştir.⁶⁴ Netice olarak kâğıt üretimi alanında İngiliz

⁵⁸ Fatih Damlıbağ, "Hamidiye Kâğıt Fabrikası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmalar ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 37, Bahar 2015, s. 23.

⁵⁹ Ersoy, *age.*, s. 165.

⁶⁰ Damlıbağ, 2015, agm., s. 22.

⁶¹ Damlıbağ, 2015, agm., s. 24.

⁶² Ersoy, *age.*, s. 166.

⁶³ Sadık Çetin, "Osmanlı'da Yanlış Planlanmış Bir Yatırım Örneği: Beykoz Kâğıt Fabrikası ve Mühendis Robert Schmith'in Raporu", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 16, Sayı 31, 2021, s. 234.

⁶⁴ Belge – Aral, agm., s. 1681.

teknolojisiyle gerçekleştirilen bu yatırım, sektörde bir iz bıraksada da çok uzun soluklu olamamıştır.⁶⁵

Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası

Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın tarihsel izleri 15. yüzyıla dayanmaktadır. Beykoz bu dönemde deri işlemecileri ve debbağlık mesleğinin icra edildiği yer olarak rağbet gösterilen bir bölge olmuştur.⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde dericilik alanında fabrikalaşmanın temelini oluşturan bu debbağlar, paytahtın önemli bir üretim grubunu temsil etmişlerdir.⁶⁷ Bu tarihî tesis, 1800'lü yıllarda III. Selim döneminde (1789-1807), Batı'da gelişen Sanayi Devrimi ile karşı karşıya kalmış olan geleneksel dericilik sanayisinin desteklenip, yenilenmesinde öncü rol oynamış kuruluşlardan biridir. Bir başka deyişle, Batı'dan gelen çok güçlü bir sanayi etkisi ile ülkede geliştirilmeye çalışılan sanayileşme düşüncesini uygulamaya geçirebilmiş en eski fabrikalardan biridir.⁶⁸

“Debbağhane” olarak bilinen *Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası* 1810 yılında Debbağ esnafından Hamza Bey isimli bir girişimci tarafından, zamanın şartlarına göre oldukça modern bir tesis olarak kurulmuştur.⁶⁹ 1812 yılında II. Mahmud bu debbağhaneyi Hamza beyden satın alarak, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla⁷⁰ “Tabakhane-i Klevehane-i Amire” adıyla orduya devretmiştir. 1826 yılına kadar ordu için palaska, çizme ve koşum takımları üretilmiştir. Aynı yıl ilave edilen bir tesis ile ilk defa keçi derisinden yeni tip el imali askerî kundura yapımına başlanmıştır.⁷¹ 1827 yılında II. Mahmud'un önyak olmasıyla fabrikada buhar makinelerinin çalıştırıldığı bir üretim altyapısına sahip olunarak, teknolojik bir gelişim sağlanmıştır.⁷² 1842 yılında fabrikanın, makine çeşitliliği ve ürün çeşitliliği de arttırılmıştır. Fabrikada ilk etapta ordunun ihtiyaçlarını karşılama amacı taşırken, daha sonra piyasa ihtiyaçlarına da yönelerek potin, iskarpin, kösele ve çeşitli ayakkabı ve terlik

⁶⁵ Damlıbağ, 2015, agm., s. 50.

⁶⁶ Bilir, *age.*, s. 38.

⁶⁷ Kurt – Kuzucu, vd., agm., s. 268.

⁶⁸ Küçükerman, *age.*, s. 16.

⁶⁹ Seyitdanlıoğlu, agm., s. 58.

⁷⁰ Nazmi Kal, “1923-1939 Cumhuriyetin Kalkınma mucizesi: Atatürk'ün Diktiği Ağaçlar”, 3. Baskı, Nazmi Kal Yayınları, Ankara, 2020, s. 105.

⁷¹ Mediha Güler, “Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası”, *Gazi Üniversitesi Endüstri Sanat Eğitimi Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, 1995, s. 73.

⁷² Kurt – Kuzucu, vd., agm., s. 268.

üretilmiştir.⁷³ Bunların yanı sıra 1843 yılında fabrikada dokumacılık da yapılmaya başlanmıştır.⁷⁴ 1848 yılında debbağhanenin, verimlilik ve karlılık bağlamında, devlet veya özel sektör tarafından işletildiği takdirde hangisinin daha verimli ve kârlı olacağıyla ilgili devlet bir rapor talebinde bulunmuş; devlet hazinesinin mali bunalımı nedeniyle imalatın kalitesiz ve yetersiz olması, gerekli modern donanımına sahip olmaması gibi sebeplerden ötürü debbağhanenin özel sektöre ihale edilmesinin hazinenin faydasına bulunmuştur.⁷⁵

Ne var ki, fabrika bu karara rağmen özel sektöre ihale edilmeyip devlet idaresinde kalıp yeniden değişime ve dönüşüme uğramıştır.⁷⁶ 1851 yılında buhar makinesi, tarak, vargel makinesi ve dokuma tezgâhlarıyla fabrikada dokuma kısmı makineleştirilmiş ve üretim bandı genişletilmiştir. Avrupa'dan ithal edilen iplik, dokuma ve apre makineleriyle fabrika çeşitliliği artırılarak modern bir görünüm kazanmış,⁷⁷ 1870 yılında fabrikanın devlet idaresi teknik yönden geliştirilmeye devam edilmiştir.⁷⁸ 1874 yılında Avrupa'dan ileri teknoloji çift pistonlu 40 beygir gücünde bir makine ile iki kazan alınarak, teknoloji transferi süreklilik kazanmış, fabrikanın teknik bakımdan zamanın koşullarına uygun üretim yapması sağlanmıştır.⁷⁹ 1875 yılında dikim işinde kullanılmak üzere fabrikaya, Avrupa'dan kıymetli iplikler ithal edilmiş olup⁸⁰ 1884 yılında fabrika yanına ek bir tesis daha inşa edilerek üretim kapasitesi yaklaşık 2 katına yükseltilmiştir.⁸¹ 1895 yılında II. Abdülhamid'in emriyle deri imalatında tabaklama sürecinde elektrik enerjisiyle çalışan makineler kullanılmıştır. Bu

⁷³ Rıfat Önsoy, “*Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1988, s. 49.

⁷⁴ Elif Süreyya Genç, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*”, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 129.

⁷⁵ Tolga Akay – Serdar Subay, “*Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve Teknoloji Transferi: Beykoz Fabrikaları Örneği*”, Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 311, 337.

⁷⁶ Küçükerman, *age.*, s. 186.

⁷⁷ Genç, *age.*, s. 129.

⁷⁸ Küçükerman, *age.*, s. 186.

⁷⁹ Onur Yerlitaş, “*Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası*”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s. 49.

⁸⁰ Akay – Subay, *agm.*, s. 317.

⁸¹ Kurt –Kuzucu, *vd.*, *agm.*, s. 268.

girişim gerek makineler gerekse enerji kaynağı açısından deri fabrikasının geliştirilmeye çalışıldığını göstermektedir.⁸²

Ancak, 1903 yılına gelindiğinde devletin mali durumu nedeniyle fabrikanın idari yönetimi, işçi maaşlarının düzenli ödenememesi gibi sebeplerle üretim durma noktasına gelmiştir.⁸³ Her ne kadar üretim kesintiye uğrasa da fabrika ayakta kalmayı başarmış, 1908 yılında fabrikanın ismi “Beykoz Teçhizat-ı Askerîye Fabrikası” olarak değiştirilmiş⁸⁴ Avrupa’dan 90 beygirlik 2 dizel motor, yeni makineler ve buhar kazanı getirilmiş ve 1912 yılında üretim kapasitesi arttırılmıştır. Bu gelişim aynı zamanda fabrikanın yaklaşık 300 çift civarı olan günlük kundura üretimini 1000 çifte yükseltmiştir.⁸⁵ Beykoz Teçhizat-ı Askerîye Fabrikası I. Dünya savaşı da (1914-1918) dahil olmak üzere her dönem geliştirilmeye çalışılmasındaki en belirleyici faktör, fabrikanın ordu için üretimini giderek arttırma amacında olmasıdır. Bu açıdan fabrikanın stratejik bir önem taşıdığı söylenebilir.⁸⁶ 1920 yılında mütareke döneminde fabrikanın özelleştirilmesi tekrar gündeme gelmiş, Osmanlı Devleti’nin ortaklığı şeklinde 50 yıllığına İngiliz Kraliyet Ordusu mensubu Binbaşı Wan Milencen’e ihale edilmiş;⁸⁷ ancak işgal sonrasında bu anlaşma sona ermiştir.

1923 yılında Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte Fabrika, Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğüne bağlanmış;⁸⁸ 1925 yılındaysa Türkiye Sanayi ve Maadın Bankasına devredilmiştir. 1930 yılında yenilenerek⁸⁹ 1932 yılında Devlet Sanayi Ofisine bağlanırken 1933 yılında da Sümerbank’a devredilerek *Sümerbank Deri ve Kundura Sanayisi* adını almıştır.⁹⁰ Bu fabrika, Cumhuriyet Dönemi’nde hem sivil hem de askerî ihtiyacın önemli bir kısmını tek başına karşılamıştır. 1955 yılında kapasitesini arttırılmış, 1960’lı yıllara gelindiğinde lastik, plastik ve suni deri üretimine geçmiş ve kademeli olarak üretimini arttırarak devam etmiştir.⁹¹ 1964 yılında lastik ve solüsyon işletmelerini, 1967 yılında enjekte taban ünitesini, 1968

⁸² Akay – Subay, agm., s. 317.

⁸³ Akay – Subay, agm., s. 317.

⁸⁴ Güler, agm., s. 73.

⁸⁵ Yerlitaş, agm., s. 71.

⁸⁶ Akay – Subay, agm., s. 318.

⁸⁷ Bilir, *age.*, s. 38.

⁸⁸ Güler, agm., s. 73.

⁸⁹ Kal, *age.*, s. 105.

⁹⁰ Güler, agm., s. 73.

⁹¹ Bilir, *age.*, s. 40.

yılında suni kösele işletmesini devreye alarak köklü modernizasyon süreci geçirmiştir. 1987 yılında Bakanlar Kurulunun 30.10.1987 tarih ve 87/12184 sayılı kararıyla özelleştirilip, hisselerinin tamamı bedelsiz olarak Başbakanlık Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığına devredilmiştir. 1989 yılında Sümerbank Holding Anonim Şirketine bağlı bir işletme haline dönüştürülen fabrikanın adı *Beykoz Deri ve Kundura Sanayii İşletmesi* olarak değiştirilmiştir.⁹² 1990'lı yıllarda *Sümerbank Deri ve Kundura Fabrikası* ismini alarak, sınırları içinde uzun zaman boyunca kumaştan kâğıda, camdan porselene, deri ve ayakkabıdan askerî giyime kadar çok çeşitli teknolojiyi de bünyesinde geliştirmiş, 1999 yılına kadar faaliyeti devam etmiş olan *Sümerbank Deri ve Kundura Fabrikası* üretimine 2003 yılında tamamen son vererek, Türkiye'nin sanayi tarihinden sessizce çekilmiştir.⁹³

Beykoz Cam, Porselen, Çini ve Tuğla Fabrikaları

Anadolu'da geleneksel çömlek, çini ve seramik sanatı, 13. 14. ve 15. yüzyıllarda gelişerek devam etmiş, 16. yüzyılda doruk noktasına ulaşarak en muhteşem örneklerini bu dönemde vererek dönemin zenginliğini yansıtan seramik ve çiniler üretilmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çini ve seramik sanatında duraklama ve ardından büyük bir düşüş yaşanmıştır.⁹⁴ 18. yüzyılda Batı'nın gelişmiş sanayisi karşısında, geleneksel endüstrisinin (çini ve seramik fırınları) zayıfladığı Osmanlı Devleti, çözümünü Sanayi devrimini yapmış olan Batı ülkelerinin ilerlemelerine ayak uydurmakta bulmuş, teknolojik yenilikleri ülkeye getirmiştir. Osmanlı'nın Türk geleneksel çini, seramik ve porselen ihtiyacını karşılamak için İstanbul'un muhtelif semtlerinde özellikle de Beykoz'da çinicilik sanatını yeniden canlandırmak için irili ufaklı küçük çini ve çömlek imalathaneleri açılarak porselen ve fayans üretimine başlanmıştır. Ancak zaman içerisinde pahalı üretim ve devletin içinde bulunduğu ekonomik buhran, bakımsızlık ve sipariş borçlarının ödenemediğinden bu imalathaneler bir süre ayakta kalmışsa da daha sonra tarih sahnesinden izleri silinmiştir.⁹⁵ 19. yüzyıl boyunca sanayinin gelişmesi açısından devam eden reformlarla birlikte Osmanlı Devleti'nde, Fabrika-i Hümayun'ların "Osmanlı Fabrikası" ve imalathanelerinin yaygınlaştırılıp çoğaltılması, faaliyetlerini devam ettirmeleri ve benzeri fabrika

⁹² Güler, agm., s. 73.

⁹³ Küçükerman, *age.*, s. 16-19.

⁹⁴ Buket Baykal, "Osmanlı Porselen Sanatı", İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000, s. 7.

⁹⁵ Zeynep Şen, "Yıldız Çini Fabrika-i Hümayun-u ve Yıldız Porselenleri", Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Diploma Çalışması, İstanbul, 2019, s. 41.

kurmak isteyen girişimcileri teşvik etmek amacıyla devletin verdiği çeşitli imtiyazlar kapsamında⁹⁶ özellikle İstanbul'un Beykoz ve Paşabahçe bölgesinde çeşitli cam, çini, porselen ve billur fabrikaları yaygınlaşmaya başlamıştır.

Dünyaca ünlü Beykoz Camı'nın hikâyesi Mevlevi Dervîşi Mehmed Dede'ye uzanmaktadır. Cam yapımını Venedik'te öğrenen Mevlevi dervîşi Mehmed Dede, Beykoz civarında⁹⁷ 1804 yılında bir cam atölyesi kurmuştur. Bu atölyede *Beykoz işi* ve *Çeşm-i bülbül* adı verilen çok başarılı cam ürünler üretilmiş, daha sonraki dönemlerde cam sanayi tesislerinin kurulması bakımından kalıcı temeller atılmıştır. Geleneksel Türk camcılığı ve sanatını dünyaya kabul ettirmiş, üretilen cam ürünlerinin aynı isimlerle şöhret bulmasını sağlamıştır. Zaman içerisinde *Beykoz camlarının* üretildiği Beykoz ve çevresinde bulunan Paşabahçe, Çubuklu ve İncirköy mevkiilerinde pek çok irili ufaklı cam atölyeleri kurulmuş, geliştirilen camcılık hız kesmeden sürdürülmüş ve günümüzün Türk cam sanayisinin içinde yeşerdiği verimli bir gelenek yaratılmıştır.⁹⁸

1844 yılında fabrika niteliğindeki ilk özel teşebbüs Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) kayınbiraderi olan Topçu Komutanı Ahmet Fethi Paşa tarafından Beykoz-İncirköy mevkiinde kurulan *Porselen ve Cam Fabrikası*'dır. Ahmet Fethi Paşa'ya ait cam fabrikasıyla Padişah ve annesine ait olan porselen fabrikasında, süslemeli bardak, sürahi, kahve fincanı, ibrik, leğen, koku şişesi, vazo, hokka gibi ürünler üretilmiş;⁹⁹ fabrikada ikinci ve üçüncü ara elemanlar olarak çalıştırılmak üzere Avrupa'dan getirilen ticaret ve zanaatla uğraşan Rum, Ermeni, Yahudi ve Müslüman çevresinden olmak üzere yetmiş birinci derecede nitelikli yönetici, ustabaşı ve işçilerle istihdam sağlanmıştır.

1846 yılında Ahmet Fethi Paşa'ya ait cam fabrikası idari ve mali sorunları nedeniyle tamamen (devletin) padişahın uhdesine geçmiştir.¹⁰⁰ Devletin idaresinde bulunan Porselen ve Cam Fabrikası'nda ilk defa batı tekniğinde porselen imal etmek için Avrupa'dan porselenin hammaddesi getirilmiş,¹⁰¹

⁹⁶ Damlıbağ, 2011, agm., s. 16.

⁹⁷ Üzlifat Canav Özgümüş, *“Çağlar Boyu Cam Tasarımı”*, Arkeoloji ve Sanat İhtisas Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 65.

⁹⁸ Küçükerman, *age.*, s. 132.

⁹⁹ Murat Bengisu – Füsün Bengisu, “Beykoz Glassware and Elements taht Shaped It in the Nineteenth Century”, *Design Issues*, Volume 29. Number 1, 2013, p. 81.

¹⁰⁰ Güler Yarcı, *“Osmanlı'da Mum: Osmanlı'da Mum ve Beykoz İşpermeçet Mumu Fabrikası”*, *Mum Kitabı*. Ed. Emine Gürsoy Naskali, 1. Baskı, Kitabevi Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 50.

¹⁰¹ Şen, agm., s. 40.

“Eser-i İstanbul” damgalı porselen üretimine başlanmıştır.¹⁰² Böylece İstanbul’da çiniciliğin ve porselen üretiminin gelişmesinde önemli temeller atılmıştır.

1845 yılında yerel bir girişimin (Yusuf Efendi) bu piyasada yer edinme çabasıyla Beykoz-Paşabahçe’de inşa ettiği *Porselen, Çini ve Tuğla Fabrikası*, özel imtiyazlarla ve özel teşebbüs olarak uzun süre istikrarlı bir şekilde başarı sağlayabilen en başarılı girişim olarak bilinmektedir. Yüklü bir masrafla kurulan fabrikanın, masrafını çıkartabilmek için fabrika ortaklarından Yusuf Efendi, devletten 15 yıllık bir imtiyaz talebinde bulunmuş, fabrikanın imalatından vergi talep edilmemesini ve ikinci bir fabrikaya ruhsat verilmemesi talep etmiş, imtiyaz talebi 12 yıl boyunca geçerli olacak şekilde uygun görülmüştür. 1957 yılına kadar porselen, çini ve tuğla üretimi sürdürmüştür.¹⁰³ Bunun yanı sıra tuğla üretimi için 1847 yılında yine yerel bir girişimci (Manastırlı İsmail) tarafından *Tuğla ve Kiremit Fabrikası* kurulmuştur. İncir Köyü yakınlarında tesis edilen bu fabrika binasının mülkiyet hakkıysa Avusturya vatandaşı Mösyö Lomberdo’ya aittir. Tuğla ve Kiremit Fabrikası’nda iki tür kiremit imal ediliyordu ki bunlardan biri Fransız kiremitiydi. İsmail Bey’in kiremit fabrikası için Avrupa’dan herhangi bir destek aldığı hakkında bir bilgi yoksa da ürettiği kiremitler, piyasada bulunan kiremitlerden ağırlık ve şekil bakımından farklı olduğu gibi fiyatları da uygundu. Bu sebeple bu kiremitleri yalnız kendisinin üretebileceği 8 yıllık bir imtiyaz da elde ederek üretimine devam etmiştir. 1906 yılında atıl kalan fabrika binasını Şura-yı Devlet üyelerinden Sahib Bey kullanmak istediğini ancak Avusturya sefaretinin itirazıyla kabul edilmemiştir.¹⁰⁴ Tuğla sektöründe üretim yapmak için teşebbüste bulunulan ve 1910 yılında Paşabahçe- İncirköy mevkiinde Osmanlı Anonim şirketi olarak bir başka *Tuğla ve Kiremit Fabrikası* kurulmuş;¹⁰⁵ akabinde Küçüksu-Göksu mevkiinde de bir başka *Tuğla ve Kiremit Fabrikası* kurulmuştur. Her iki fabrika da 1962 yılına kadar farklı işletmeciler tarafından işletilerek el değiştirmiştir. Yeni işletmecisinin tuğla ve kiremit üretimini devam ettirmemesi üzerine her iki fabrikanın faaliyetine 1974 yılında son verilmiştir.¹⁰⁶

¹⁰² Nedret Bayraktar, “İstanbul Cam ve Porselenleri”, Yapı ve Kredi Bankası Kültür ve Sanatları Hizmetleri, İstanbul, 1982, s. 29.

¹⁰³ Damlıbağ, 2011, agm., s. 167.

¹⁰⁴ Akay – Subay, agm., s. 330.

¹⁰⁵ Mesut Doğan, “Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sanayileşme Süreci ve Son 10 Yıllık Gelişimi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı 27, 2013, s. 518.

¹⁰⁶ Bilir, *age.*, s. 47.

Devletin uhdesinde bulunan *Porselen, Çini ve Tuğla Fabrikası* ile eş zamanlı kurulan bir diğer özel girişim 1845 yılında Bursa Valisi Müşir Mustafa Nuri Paşa tarafından Çubuklu'da inşa edilen *Cam ve Billur Fabrikası*'dır.¹⁰⁷ 1847 yılı itibarıyla fabrikaya Avrupa'dan getirilen ustabaşı ve işçilerle işgücü sağlanmış ve üretime devam edilmiştir.¹⁰⁸ Ancak, fabrikanın ürettiği ürünler, yabancı menşeli muadilleriyle karşılaştırıldığında kalite bakımından yetersiz olmasından ötürü beklenen verim alınamamıştır. Fabrika imalatında kullanılan makine parkuru, işinin ehli ustaların yetersizliği ve¹⁰⁹ idari-mali sebeplerden ötürü üretim istenilen düzeyde sağlanamadığından fabrika bir süre sonra devlet yönetimine geçerek Emlak-ı Hümayûn'a dâhil edilmiştir. Daha sonra Darphane Nazırı Tahir beye devredilerek Darphâne-i Âmire tarafından çalıştırılmaya devam edilmiştir. Billur, Opalin, Çeşm-i bülbül gibi eserlerin üretildiği bu fabrikada Venedikli, Bohemyalı ve Fransız cam ustaları getirilmiş, fabrika faaliyetini 1856 yılına kadar sürdürmüştür.¹¹⁰ 1804-1856 yılları arasında gerek devletin özel çabalarıyla gerek özel girişimcilerin teşebbüsleri ile atölyeleşmeden fabrikaya kadar asırlık çini, cam ve porselen geleneği sürdürülmüş olup, dönem içerisinde belli bir ivme kazanarak gelişim sağlanmıştır. Ancak üretim bandı için gerekli olan teknolojik donanım ve teknik bilgi eksikliğinin yanı sıra yatırımcı sermayesi bakımından da Batı'ya bağımlı bir süreç yaşanmıştır.

Beykoz İşpermeçet Mumu Fabrikası

Osmanlı'nın ilk büyük mum fabrikası, 1858 yılında İstanbul Beykoz'da Emlak-ı Hümayun'a ait bir arazi üzerinde Fransız sermaye grubuna verilen bir imtiyazla *Paşabahçe İşpermeçet Mumu Fabrikası* kurulmuştur.¹¹¹ Zamanla Muhtelif sınaî mamullerin imalatına tahsis edilen fabrika, Cumhuriyet Dönemi'nde *Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası*, *Beykoz Mum Fabrikası*, *Tekel Fabrikası* gibi adlarla anılmıştır.¹¹² Fabrikanın yenilenme sürecinde, 1862 yılında Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) izniyle mum, sabun, yağ üretmek üzere ihtiyacı olan makinaların ve hammaddelerin, gümrük vergisinden muaf tutularak Avrupa'dan ithal edilmiştir. İthal edilen makinaların kurulumu, bakımı gibi işlerin yanında

¹⁰⁷ Özgümiş, *age.*, s. 65.

¹⁰⁸ Bengisu – Bengisu, *agm.*, s. 81.

¹⁰⁹ Akay – Subay, *agm.*, s. 325.

¹¹⁰ Küçükerman, *age.*, s. 133.

¹¹¹ Bu fabrika *Beykoz İşpermeçet Mumu Fabrikası*, *Paşabahçe İşpermeçet Mumu Fabrikası*, *Çubuklu Mum Fabrikası*, *Beykoz* ya da *Paşabahçe Fabrika-i Hümayunu*, *İncirköy Fabrika-i Hümayunu* adı altında kaydedildiği gibi, yalnız *İşpermeçet Fabrikası* olarak da tanınmıştır; bk.Yarç, *age.*, s. 48.

¹¹² Aynı yer.

fabrikadaki işçilere verilecek eğitimi de kapsayan, fenni tedbirleri alma ve uygulamadan sorumlu kişi olarak Avrupa'dan bir mühendis getirtilmiştir. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) fabrikanın imtiyaz sahibi Nuri Bey, elindeki imtiyazı daha sonra bir Fransız sermaye grubuna devretmiştir. Fabrikanın uzun yıllar devlet kontrolünde olması yanında gaz ve elektrik teknolojilerinin gelişmesi sürecine ayak uyduramaması bu kuruluşun temel handikapları olmuştur.¹¹³ 1877-1878 yılları arasında yaşanan Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle fabrikanın üretimine ara verilmiş; 1880-1881 yılları arasında metruk halde olan fabrika binası, Maliye Hazinesine devredilmiştir. 1883 yılında II. Abdülhamid'in iradesiyle Hazine'den geri alınarak, Hazine-i Hassa'ya devredilmiş, 1885 yılı itibarıyla mum ve balmumu imalatına devam edilmiştir. Hazine-i Hassa uhdesinde olan fabrikanın imtiyazı padişahın da iradesiyle 1893 yılında Hariciye Mektupçusu Salih Münir Bey'e verilmiş, 1896 yılında Paris Sefiri Salih Münir Bey Paşabahçe'deki fabrikasında mum imalatı için, iç yağı ithal etmek zorunda olduğunu, yapacağı ithalatın gümrük verisinden muaf tutulmasını talep etmiş ve devletin sağladığı gümrük muafiyetinden yararlanmıştır. Üretimine bir süre devam eden İşpermeçet Mumu Fabrikası, Avrupa menşecili ürünlerin rekabeti karşısında imalat faaliyetine ara vererek kapanmak zorunda kalmıştır. Uzun süre yerli ve yabancı girişimci tarafından işletilmiş olan fabrika, 1903-1907 tarihleri arasında yeniden işletilmesi için birçok teşebbüsle açılmak istenmişse de yapılan teşebbüsler başarısız olmuştur.¹¹⁴

Paşabahçe Cam Fabrikası

1804 yılında temelleri atılan ve 1856 yılına dek sürdürülen asırlık çini, porselen ve cam geleneğinin 2000'li yıllara dek uzanan uzun soluklu temelleri 1884 yılında özel bir girişimci (Mişon Levi) tarafından atılmıştır. Musevi inanlı Mişon Levi adında bir Osmanlı vatandaşı Beykoz, Paşabahçe'de yeni bir *Cam Fabrikası* açmak üzere imtiyaz talebinde bulunmuş; atık şişhanelerde üretimi mümkün olmayan her cins gaz lambası, şişe, eczacı sürahileri, kadeh ve kavanoz gibi Avrupai ürünler imal edileceğini belirtmiştir. Mişon Levi'ye tekel mahiyetinde bu ürünleri üretmek üzere, İstanbul ve çevresinde başka bir üreticinin aynı mamulleri üretmemesi şartıyla 10 yıllık imtiyaz verilmiştir. Ancak, devletin verdiği imtiyazlara karşılık bazı ustalar haricinde özellikle Osmanlı vatandaşlarının çalıştırılması şartı konulmuştur. İmtiyaz kapsamında Avrupa'dan ithal edeceği makineler gümrük vergisinden, ülke içinden tedarik edeceği ürünlerin ve fabrikasında üreteceği ürünler dahil olmak üzere 10 yıllık süreyle vergiden muaf tutulmuştur. İmtiyaz ve işletme sahibi Mişon Levi'ye ait olan bu

¹¹³ Akay – Subay, agm., s. 330.

¹¹⁴ Yarcı, *age.*, s. 55.

fabrikanın yönetimi, kısa bir süre sonra fabrikanın asıl sermayederi olan dünyaca ünlü Yahudi ailesinden İtalyan Saul Daniel Modiano'ya geçmiştir.¹¹⁵

Saul Daniel Modiano'nun idaresi altında imtiyazı devam eden fabrika *Fabbricca Vetrami Di Constantinople* adını almıştır. Fabrikanın yabancı menşeli ürünler karşısında rekabet gücünün bulunmamasından dolayı süresi dolan 10 yıllık gümrük ve vergi muafiyeti 1895 yılında bir daha uzatılmamak üzere 5 yıl şeklinde yenilenmiştir. 5 yılın sonunda fabrika sahibi Modiano, yeni bir muafiyet talep etmiş ve muafiyet sağlanmadığı takdirde ayakta kalamayacağı da vurgulamıştır. Bu talebin değerlendirilmesinde, fabrikanın tesisinde önemli bir para harcanması, fabrikanın Yunanistan ve Bulgaristan'a ihracat yapması ve bölgenin imarına katkı sağlaması belirleyici olmuştur. Modiano'nun yeni muafiyet talebi kabul görmüş, 1900 yılında II. Abdülhamid'in (1876-1909) emriyle vergi muafiyeti yeniden ve son kez 5 yıl daha uzatılmıştır. Modiano'nun idaresinde bulunan ve direktörlüğünü de Ferdinand isimli bir Avusturya-Macaristan vatandaşının yaptığı *Fabbricca Vetrami Di Constantinople* fabrikası, 1901, 1902 ve 1903 yıllarında kademeli olarak zarar etmiştir. Bu zarar tablosu aynı zamanda fabrikanın yeni muafiyetler talep etmesi anlamına geldiğinden, daha önceki imtiyazlar kapsamında fabrikanın makineleşme sürecinin tamamlandığı düşünülmüş ve yeni imtiyaz talepleri olumlu karşılanmamıştır. Modiano, vergi muafiyetlerinin sağlanmaması durumunda fabrikayı kapatacağını belirtmiş, Avusturya-Macaristan tebaası işçiler hariç tutularak bir kısım Müslüman ve Rum işçiler işten çıkarılmıştır. Bu hadise sebebiyle Osmanlı vatandaşı işçilerin bazıları greve (tatil-i eşgal) gitmiştir. Ancak fabrika yönetimi bunun gerekçesi olarak ocakların birinin işletim dışı kaldığını ve 4 ay fabrikanın çalışmaya ara vereceğini, ocağın tamirinin tamamlanmasıyla işten çıkarılan kadın ve erkek işçilerin tekrar işe alınacağı yönünde bir garanti vermişse de fabrika her fırsatta yerli işçileri işten çıkarmaya devam etmiştir. 1922 yılında faaliyetine son verilip, hazineye devredilmiştir.¹¹⁶

Fabbricca Vetrami Di Constantinople adlı fabrikada zaman zaman ortaya çıkan işçi hareketleriyle ilgili oluşturulan zemin daha sonra kurulan Şişe-Cam fabrikasında da yankıları devam etmiştir. Bu dönemde hızla gelişip kitleselleşen grev ve gösteriler Osmanlı işçi hareketinin dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.¹¹⁷ Bu hadiselerden müteakip *Paşabahçe Şişe-Cam Fabrikası* dönemin en önemli fabrikası niteliğinde olup, Beykoz'da köklü değişimlerin başlangıcını

¹¹⁵ Akay – Subay, agm., s. 325.

¹¹⁶ Akay – Subay, agm., s. 326.

¹¹⁷ Hakan Koçak, *“Paşabahçe Semtinde İşçi Sınıfının Oluşumu: Cam İşçi Hareketinin Gelişimi ve Yönelimleri”*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 69.

oluşturmuştur. Beykoz'u Beykoz yapan ismini Paşabahçe semtinden alan *Paşabahçe Őiřecam Fabrikası* asırlık Beykoz camcılık geleneğinin bir uzantısı olarak, yeni bir dönemin kapılarının aralanmasına sebep olmuş ve tüm dinamiklerinin kökenini bu dönemde gerçekleştirmiştir.

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin modern bir ulus-devlet olarak yeniden inşasıyla birlikte, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın oluşturduğu ortamda bile sanayi politikaları anlamında büyük atılımlar yapılmıştır. Bu bunalımın bir sonucu olarak Türkiye ekonomisi hemen hemen bütünüyle dış dünyaya kapatılmıştır. 1930'larda başlayan sanayileşme atılımlarının, ilk aşaması olan 1929-1950 dönemde kamu girişimleri başlatılmıştır.¹¹⁸

Fabbrica Vetrami Di Constantinople adlı fabrikanın bir uzantısı olarak, Mişon Levi'ye ve daha sonra Saul Daniel Modiano'ya verilen imtiyazların bir benzeri bu kez Cumhuriyet elitinin sermaye grubu olma özelliğini taşıyan Türkiye İş Bankası'na verilmiştir. 1934 yılında Türkiye İş Bankası öncülüğünde, bir tür tekeli (yarı-kamu) niteliğinde *Paşabahçe Őiřecam Fabrikası* kurulmuştur. Mişon Levi'ye ve Saul Daniel Modiano'ya tanındığı gibi burada da belli bir bölge için üretim tekeli hakkı, gerekli tesis malzemeleri için gümrük resmi muafiyeti, hammadde için sağlanan gümrük muafiyeti vb. gibi avantajlar sağlanmıştır. Böylece 50 yıl öncekine benzer önlemler ve imtiyazlarla, ithalatın güçlü etkisine karşı korunarak yerli bir cam sanayinin oluşturulması yoluna gidilmiştir. Ne var ki, uzun yıllar boyunca kendi cam endüstrisine sahip olmayan, cam eşya ithalatçısı durumunda olan Türkiye'de yeni kurulan bu fabrikanın, kalite standartlarını oluşturma, nitelikli iş gücüne ulaşma ve piyasada yer edinme konularında mesafe alması kolay olmamıştır. Başlangıçta işçi, usta ve teknisyen bulmakta zorluklar yaşanmışsa da uzun süren bir deneme imalatıyla istenen kaliteye ulaşılabilmış ve en önemlisi de yurt dışından ithalat yapıp piyasaya hâkim olan yerli sanayinin gelişmesini baltalayan firmaların etkili rekabetiyle karşılaşılmıştır. Nitekim 1937-1947 yılları arasında dış rekabetten korunmasını sağlayan gümrük sınırlamaları sayesinde gelişmesini sürdürmüş; yaşadığı gklere karşın sürekli yaptığı yatırımlarla kısa zamanda ilerlemeler kaydederek kendi pazarını oluşturmuş ve ülkenin cam eşya ihtiyaını büyük ölçüde karşılar hale gelmiştir. Fabrika, gelişim aşamasında karşılaştığı tüm bu olumsuz nedenlerin yanı sıra iktidardaki çıkar odaklarının mücadele alanı olmuş, kapitalist sermayenin gelişimi ve onun içindeki ya da etrafındaki sınıflar mücadelesinin temelini oluşturmuştur.¹¹⁹

¹¹⁸ Tekeli, *age.*, s. 250.

¹¹⁹ Koçak, *agm.*, s. 90.

Paşabahçe Şişe-Cam Fabrikası, tüm bu zorlukları aşmaya çalışılırken ortaya çıkan II. Dünya Savaşı'nın (1939-1945) yarattığı iktisadi politikaların yansımaları fabrikayı yeniden zorlu bir döneme sürüklemiştir. Savaş koşullarının yarattığı ciddi engellere rağmen fabrika üretimine devam etmiştir. Ancak bu dönem, birçok sektörde olduğu gibi cam sektöründe de aşırı çalıştırma ve yoğun sömürüye dayalı bir ilkel sermaye birikiminin oluşumuna ve büyümesine imkân sağlamıştır. 1950'li yıllarda sürdürülen sendikal mücadelede, örgütlenme zorlukları ve baskılar bu tür işyerlerinin karakteristikleri ortaya koymuştur.¹²⁰ Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra modernleşme süreci ve uygulamaları, ulusal ve uluslararası ölçekte geleneksel tarımdan, modern üretime geçiş süreci olarak büyük ölçüde kırsal köylü tarım işçi sınıfının dağılmasını hızlandırmış ve dağılan tarım işçilerinin sanayinin olduğu kentlere özellikle İstanbul'da sanayinin kalbi olan Beykoz'a göç etmesine neden olmuştur.¹²¹ 1950-1960 Dönemleri'nde izlenen liberal bir ekonomi politikası sonucu olarak, özel sektör faaliyet alanı genişlemiş ve Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur.¹²² Sanayinin yoğun olarak bulunduğu İstanbul'un nüfusu 1950'de 938.000'den 1960'ta 1.467.000'e, 1970'te 2.849.000'den 4.643.000'e yükselmiş ve İstanbul'un kentsel dokusu 1980'de sonra değişmiştir.¹²³

Beykoz'a göç eden işçiler, bu dönemde yerleşik hale gelip, yaşadıkları semti şekillendirdikleri, seçmenlik, yurttaşlık ve politik aktivistlik deneyimlerini burada edindikleri ve bir işçi sınıfının gelişmesini sağlayacak nesnel koşulların yapısal süreçlerini, emek sürecine özgü dinamiklerin varlığını uzun süre devam ettirmişlerdir. Fabrikanın işçileri, işçi sınıf oluşumunun birer dinamik öznesi olup, arayışlarını fabrika dışında yerel siyasi düzeyde de sürdürmüşlerdir. Kapitalizmin ulusal ve uluslararası ölçekte yapısal değişimlerinin, işçilerin gündelik yaşamına bariz biçimde yansıdığı, sonuçlarının işçilerin yaşamlarını derinden etkilediği, proleter deneyimin asli mekânın burası olduğu bilinmektedir. 2000'li yıllara gelindiğinde fabrikanın alınan kararlar doğrultusunda kapanmasıyla birlikte semtte ciddi bir karmaşa yaratmıştır. Bu dönemde sivil toplum kuruluşları (STK) ve işçi sınıfının arasında yaşanan olaylar artmış; uzun süren grevler gündeme oturmuş işçi hareketinin gelişimi ve yönelimi döneme damgasını vurmuştur. Beykoz'un sosyo-kültürel ve sosyoekonomik simgelerinden olan bu fabrikanın kapanması Beykoz'da

¹²⁰ agm., s. 94.

¹²¹ Tekeli, agm., s. 36.

¹²² Tekeli, *age.*, s. 254.

¹²³ Tekeli, agm., s. 36.

ekonomik anlamda bir çöküş yaşanmasına neden olmuştur.¹²⁴ Fabrikanın kapanması işsizlik ve ardından da işin olduğu yere hareketi zorunlu kılmıştır. İşçilerin gitmesiyle birlikte ekonomik ve sosyal yaşamda durağanlık kaçınılmaz olmuştur.

Genel Değerlendirme

Batı'da gelişen sanayileşmeye paralel olarak Osmanlı sanayisinin teknolojik ve kapitalist yoldan dönüşüm ve gelişim sağlayamaması tarihsel süreç içerisinde iç ve dış etmenlere bağlı olmuştur. Osmanlı imparatorluğunda, kapitalist sermaye birikiminden çok, tarıma dayalı bir üretim biçimi hâkim olmuş ve tarımdan elde edilen artık artı değere dönüştürülerek sanayiye aktarılamayıp ekonomiyi düzenleyecek politikalar oluşturulamamıştır. Bu dönemde tanınan kapitülasyonlar ve liberal dış ticaret uygulamaları nedeniyle siyasi bağımsızlığı ellerinde bulunan kapitalist sermaye birikimi çoğunlukla yabancı azınlıkların egemenliği altında olmuştur. Hatta yabancılara sunulan imtiyazlar kapsamında kamu gelirleri tarımdan elde edilen artı değerle karşılanmış ekonomik anlamda gelişmenin önünde engeller oluşmuştur.

Bir diğer husus yabancı sermayenin dolaşımı ve dış borçlar nedeniyle kamu politikaları oluşturulamamış ve ekonomik gelişme istenilen düzeyde sağlanamamıştır. Her ne kadar kamu iktisadi girişimleriyle birlikte özel teşebbüsler yatırım yapmaya özendirilmeye (teşviklerle) çalışılsa da dışa açılma nedeniyle bu girişimler başarısız kalmıştır. Ekonomik yönden gelişmenin en temel belirleyici özelliği sanayileşme olup, sanayinin çekirdeğini de teknoloji oluşturmaktadır. Teknoloji ise sermayenin bağımlı dinamiği olup sanayileşme politikalarını doğrudan etkilemektedir. Uluslararası rekabet ortamında var olabilmenin bir önkoşulu olarak kendi teknolojisini ve üretim girdilerini üretmektir. Bu anlamda önce Osmanlı imparatorluğundan, uluslararası rekabet ortamında sanayileşmesini ithal teknoloji ile sürdürdüğü, bilgi, teknoloji ve işgücü (insan) anlamında dışa bağımlı olduğu, hatta daha karlı olduğu düşünülen ticaret, bankacılık, ulaşım ve daha çok toprak (arsa) gibi yatırım kaynaklarını oluşturan ekonomik bir yapı devralınmıştır.

Ulus devlet olarak kurulan modern Türkiye, Osmanlı'nın bir uzantısı olup teknolojik olarak dışa bağımlı, az gelişmiş bir ekonomik yapı üzerine inşa edilmiştir. Her ne kadar teknolojinin dışarıdan ithal edilmesi bu dönemde de devam etse de siyasi bağımsızlık ve ulusal ekonomik denetimin kazanıldığı bu ortamda ekonomik politika anlayışı, yabancı sermayenin denetim altına alınması ve iş gücünün gelişim süreci yasal düzenlemelerle ekonomik ve toplumsal kurumlar belirleyici olmuştur. Demokratik ve özgür bir ortamda ulusal ve yerli üretim esas alınarak yenileşme ve modernleşme dönemine geçilmiştir. Devletçi

¹²⁴ Koçak, agm., s. 94.

ekonomik politikalarla yerli sanayi dış rekabete karşı korunma amacıyla çıkarılan yasalar ve yeni vergi düzenlemeleriyle hem devletin hem de özel kesim aracılığıyla sanayileşme çabaları bir adım öteye taşınmıştır.

Osmanlı'nın bu sanayileşme çabaları içerisinde İstanbul Beykoz'da kurulan fabrikalar, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel anlamda oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Bir işçi semti olan Beykoz, önceleri Ermenilerin, Rumların, Yahudilerin, Müslümanların, daha sonra Balkanlardan gelen muhacirlerin ve Anadolu'dan gelen tarım işçilerinin bir arada yaşadıkları çok kültürlülüğün bir arada olduğu bir yerleşim alanı olmuştur. Farklı sosyal statülere, farklı kültürlere mensup zengin mozaikleri ve yaşam şekillerini bünyesinde barındıran Beykoz, fabrikaların yanı sıra cam dekor ve saya atölyeleriyle de bölgedeki yaşayan nüfusa ayrı bir istihdam alanı sağlamış ve bölgenin ekonomik can damarlarını uzun süre beslemiştir.

1940 ve 1950'li yıllar arasında Türkiye'de kırdan kente doğru kitlesel bir göç dalgası yaşanmış olup, Beykoz özelindeyse bu göçün en önemli tetikleyicisi, sanayileşmenin yarattığı iş gücü ve istihdam olanakları olmuştur. Sanayileşmenin doğurduğu göç dalgasıyla Beykoz'da orantısız nüfus artışı yaşanmış, kıyı şeridinde bulunan fabrikalar ve çeper bölgelerinde işçilerin barınma ihtiyaçlarına yönelik yapmış oldukları çarpık ve plansız bir yapılaşma ile gecekondu olgusu ortaya çıkmıştır. Ağ türü (akrabalık-hemşerilik) ilişkileri sayesinde enformel yollarla inşa ettikleri gecekondu ile kentsel rant elde etmişlerdir. 1970'li yıllarda gecekondulaşmanın arttığı dönemde, kent çeperinde oluşan gecekonduların imar affı düzenlemesiyle tek katlı kaçak yapılardan çok katlı yapılara dönüşümleri sağlanmıştır. 1980'li yıllarda STK'ların varlığı artarak, sendikal hareketler hız kazanmıştır. 1990'lı yıllarda Beykoz'un kentleşmesiyle birlikte hızlı sermaye birikimlerinin sağlandığı, büyük sermaye sahiplerinin bölgedeki rant sebebiyle yaptıkları yatırımlar sayesinde toprak rantı bir adım öteye taşınmış ve kentsel dönüşüm olgusu ortaya çıkmıştır. Bu süreçte ekonomik farklılıklar, kentsel yaşam ile ilgili değişen kimlikler ve kentliliğin getirmiş olduğu kültürel talepler ortaya çıkmıştır.

Modernleşme ve gelişmeyle birlikte, formelin örgütlü yapısının sınırları gelişerek enformel grupların örgütsüz yapısının sınırlarını daraltmıştır. Bu oluşan sistemin içinde mücadele alanı kalmayan Beykoz'un yapısını oluşturan işçiler, işsizlik ve yoksullukla yüz yüze kalmıştır. Bu yapı içerisinde gelir seviyesi düşük dar gelirli nüfus, değişim ve dönüşümle beraber yerini beyaz yakalı gelir seviyesi yüksek orta-üst grubun yaşayacağı kentli bir yapıya bırakmıştır. Bu anlamda Beykoz, sosyo-ekonomik gelir seviyesi yüksek kişilerin merkezden çepere doğru sayfiye yer olarak tercih ettikleri bir yer olmuştur. Bugün Beykoz göç alabilen, kentsel rantı yaratabilen, görece dinamik bir ekonomik yapıya sahip, bir bölge olmuştur. Beykoz'un yapısına baktığımızda bu durum gelenekselle modernin,

geçmişle bugünün karıştığı farklı mozaikleri bünyesinde barındıran bir bölge olarak karşımıza çıkmıştır. Beykoz'da daha önce yaşanan birincil homojen ilişkiler, yerini ikincil ilişkilere heterojen bir yapıya bırakmıştır. Öte yandan 2000'li yıllara gelindiğinde Beykoz'un ekonomik ve kültürel simgelerinden olan fabrikaların ve atölyelerin (saya-cam-dekor) kapanmasıyla Beykoz'un ekonomisi durağan bir döneme geçmiştir. Fabrika işçileri farklı kentlerde bulunan istihdam olanaklarından faydalanarak göç etmişlerdir. Geriye kalan işsiz insanların bir kısmı erken emekli edilmiş, nüfusun çoğunluğu da işsizlik nedeniyle köylerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Beykoz bir işçi bölgesinden orta ve üst gelir grubunun yaşayacağı bir yapıya dönüşmüş ve dönüşmeye devam etmektedir.

Kaynaklar

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

- AHMAD Feroz (2017) *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 16. Baskı, Çev. Yavuz ALOGAN, Kaynak Yayınları, Ankara.
- AKAY Tolga – SUBAY Serdar (2020) *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve Teknoloji Transferi: Beykoz Fabrikaları Örneği*, Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s.311 - 337.
- AKŞİN Sina (2018) *Kısa Türkiye Tarih*, 25. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- AVCIOĞLU Doğan (1976) *Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın*, 10. Baskı, Yayıncılık Matbaası, İstanbul.
- BAYKAL Buket (2000) *Osmanlı Porselen Sanatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- BAYRAKTAR Nedret (1982) *İstanbul Cam ve Porselenleri*, Yapı ve Kredi Bankası Kültür ve Sanatları Hizmetleri, İstanbul.
- BELGE Murat – ARAL Fahri (1984) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 6. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BENGİSU Murat – BENGİSU Füsün (2013) Beykoz Glassware and Elements that Shaped It in the Nineteenth Century, *Design Issues*, Cilt 29, Sayı 1, s. 79-92.
- BERKES Niyazi (2016) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 22. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BİLİR Ali (2008) *Çeşmibülbüle Gizlenmiş Abıhayat Beykoz*, Kitabevi Yayıncılık, İstanbul.
- BORA Tanıl (2017) *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

- ÇETİN Sadık (2021) Osmanlı'da Yanlış Planlanmış Bir Yatırım Örneği: Beykoz Kâğıt Fabrikası ve Mühendis Robert Schmith'in Raporu, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 16, Sayı 31), s. 221-240.
- DAMLIBAĞ Fatih (2011) *Osmanlı Devleti'nde Porselen ve Çini Fabrikaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- (2015) Hamidiye Kâğıt Fabrikası, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmalar ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 37 (Bahar), s. 19-60.
- DE LANDA Manuel (2013) *Çizgisel Olmayan Tarih*, 2. Baskı, Çev. Ebru KILIÇ, Metis Yayınları, İstanbul.
- DOBB Maurice (1985) *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, 2. Baskı, Çev. Feyza KANTUR, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DOĞAN Mesut (2013) Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sanayileşme Süreci ve Son 10 Yıllık Gelişimi, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı 27, s. 511-550.
- ERSOY Osman (2012) Kâğıt, *Türkiye İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.163-166.
- GELLNER Ernest (2018) *Uluslar ve Ulusçuluk*, 3. Baskı, Çev. Büşra ERSANLI – Günay Göksu ÖZDOĞAN, Hil Yayın, İstanbul.
- GENÇ Elif Süreyya (2010) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- GİDDENS Anthony - SUTTON Philip W (2014) *Sosyolojide Temel Kavramlar*, 4. Baskı, Çev. Ali ESGİN, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- GORDON Marshall (1999) *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman AKINHAY – Derya KÖMÜRCÜ, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- GÜLER Mediha (1995) Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası, *Gazi Üniversitesi Endüstri Sanat Eğitimi Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, s. 71-75.
- GÜNALAN Rıfat (2013) *Osmanlı Belgelerinde Beykoz*, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.
- GÜVEMLİ Oktay – GÜVEMLİ Batuhan (2015) Türk Ticaret Kanunlarının Türk Muhasebe Düşüncesinin Gelişmesindeki Etkileri, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 8, s. 26-50.
- HOBBSAWN Eric (2013) *Devrim Çağı*, 7. Baskı, Çev. Bahadır Sina ŞENER, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- KAL Nazmi (2020) *1923-1939 Cumhuriyetin Kalkınma Mucizesi: Atatürk'ün Diktiği Ağaçlar*, 3. Baskı, Nazmi Kal Yayınları, Ankara.
- KARPAT Kemal (1985) *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Cabaracteristic*, First Printing, The University of Wisconsin Press, England.

- KEYDER Çağlar (2017) *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, 21. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KODAMAN Bayram (1980) Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğuna Giriş Vasıtaları (1838-1914), *Milli Kültür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 1980, s. 23-33.
- KOÇAK Hakan (2009) *Paşabahçe Semtinde İşçi Sınıfının Oluşumu: Cam İşçi Hareketinin Gelişimi ve Yönelimleri*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- KURT Mustafa – KUZUCU Kemalettin – ÇAKIR Baki – DEMİR Kemal (2016) 19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşme Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 40, s. 245-277.
- KÜÇÜKERMAN Önder (2020) *Geleneksel Türk Dericilik Sanayisinden Sanayi Devrimine Geçişin Boğazıçii’ndeki Temsilcisi: Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası*, 1. Baskı, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKÖMER İdris (2021) *Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma*, 1-2. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul.
- MARDİN Şerif (2015) *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, 24. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- OKTİK Nurgün (2007) *Dünden Bugüne Yalıkavak’ta Sosyal Yaşam Projesi*, Muğla Üniversitesi Basımevi, Muğla.
- (2009) *Kentsel Yapı Araştırmalarında Metodolojik Arayış: Muğla Örneği*, Kentsel Yapı Araştırmaları Sempozyum Kitabı İçinde, Pamukkale Üniversitesi, DPT Yayınları, Ankara, s. 258-264.
- (2020) *Gelişme Sosyolojisi: Türkiye’de Gelişme ve Dinamikleri*. Atatürk Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yayını, Erzurum.
- ÖNSOY Rıfat (1984) Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, s. 5-12.
- (1988) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ÖZGÜMÜŞ Üzlif Hat Canav (2013) *Çağlar Boyu Cam Tasarımı*, Arkeoloji ve Sanat İhtisas Yayıncılık, İstanbul.
- ÖZKAN İbrahim Enes (2019) *19. Yüzyıl Başlarında Bir Fabrika Örneği Olarak Beykoz Çuha Fabrikası*, Beykoz Sempozyumu Tebliğ Özetleri, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s. 45-46.
- ÖZKUL FINDIK Nürşen (2007) Son Dönem Osmanlı Cam İmalatı Sektörünün Oluşumu ve Avrupa Etkisi, *Dini Araştırmalar*, Cilt 10, Sayı 28, s. 163-189.

- SEYİTDANLIOĞLU Mehmet (2009) Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46, s. 53-69.
- ŞEN Zeynep (2019) *Yıldız Çini Fabrika-i Hümayun-u ve Yıldız Porselenleri, Diploma Çalışması*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul.
- TEKELİ İlhan (2010a) The Story of İstanbul's Modernisation, *Architectural Design*, Cilt 80, Sayı 1, s. 32-39.
- (2010b) *Sanayi Toplumu için Sanayi Yazıları*, 1. Baskı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- TOPRAK Zafer (1986) *Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1340-1344.
- YARCI Güler (2015) *Osmanlı'da Mum: Osmanlı'da Mum ve Beykoz İspirmeçet Mumu Fabrikası*, Ed. Emine Gürsoy NASKALİ, 1. Baskı, Kitabevi Yayıncılık, İstanbul.
- YERLİTAŞ Onur (2013) *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- ZÜRCHER Erik-Jan (2008) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.